

УДК 902

**ҰЛЫТАУ ТАС ҒАСЫРЫ (2018 ЖЫЛҒЫ ЖҰМЫСТАРДЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ
БОЙЫНША)**

Токсанова Гүлзара

Gtoksan97@mail.ru

Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-і Тарих факультеті, Археология және этнология
мамандығының студенті

Ғылыми жетекші: т.ғ.к. Мамиров Т.Б.

Ұлытау тас ғасырының зерттеу тарихы Орталық Қазақстан археологиялық
экспедициясының жұмыстарымен тығыз байланысты (XX ғасырдың 40-шы жылдарындағы

екінші жартысынан бастап), онда академик Ә. Х. Марғұланның тікелей басшылығымен палеолиттен неолитке дейінгі ондаған ескерткіштер ашылды [1].

Кейіннен аймақта тас дәуірінің ескерткіштерін зерттеуге аймақтық ғылыми мекемелердің қызметкерлері – В. С. Волошин, А. Ю. Чиндин және т.б. қосылды [2, 27-28 б.].

2001 жылдан бастап аймақта тас ғасырын зерттеудегі елеулі үзілістен кейін, Ж. Құрманқұловтың жалпы жетекшілігімен Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институтының ОҚАЭ археологиялық зерттеулері қайта жанданды. Археологиялық жұмыстар Талдысай шағын ауданында шоғырланған, онда әртүрлі тарихи дәуірлердің ескерткіштері: тас дәуірінің тұрақтары мен орналасқан жері, металлургтер қонысы мен қола дәуірінің қорымы, ерте көшпенділер мен түріктер дәуірінің қорымдары, X-XII ғғ. ортағасырлық Басқамыр қалашығы, XVII-XIX ғғ. қазақ қорымы орналасқан [2, 28 б.]. Сонымен қатар Тоқтаул тұрағы, үлкен Жезді, Аяқбұлақ және т. б. ұзақ жылдарға арналған зерттеу объектілері болды.

2018 жылы Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институты О. А. Артюхова мен Т. Б. Мамировтың жетекшілігімен Тоқтаул және үлкен Жезді тұрақтарында жұмыстар жалғастырылды. Үлкен Жезді ескерткіші Жезді – Үлкен Жезді және Бала-Жезді өзені бастауының қосылған жерінде орналасқан. Жезді өзенінің аңғары еншілес дәуірде қаланған, аллювиалды шөгінділермен бірнеше рет толтырылып, эрозиялық процестерге ұшырады. Бұл кешенде Бала Жезді және үлкен Жезді өзендерінің заманауи арналары ойылған. Сол жағалау террасасының шөгінділері Палеолит ескерткіші орналасқан мел-палеогенді, неогенді және төрттік шөгінділердің қабаттасуын білдіреді [3, б. 35-38].

2018 жылы өткен жылдардағы қазба батыс және солтүстік бағытта кеңейтілді. Батыс қабырғасының бойымен батыс қабырғасының құлауы салдарынан қазба ұзындығы 17 метр және биіктігі 2 метр қабырғаның стратиграфиясын алу үшін 1 метрге тереңдікке кеңейтілді. Қазбаның солтүстік бөлігінде 18 ш.м. қазба жұмыстарын солтүстік бағытта үлкен Жезді өзенінің арнасынан төмен қарай кеңейту үшін, онда бұрын остеологиялық материалдар табылған, сондай-ақ батыс бағытта қазба жиегінен террасаның тереңдігіне артефактілердің таралуын талдау үшін салынды. Төселетін жыныстардың жату жасын алу және оларды зерттеу үшін көлемі 6x1 шаршы метр көлденең траншея салынды, материктік деңгейден тереңдігі 120-130 см, онда төселетін жыныстың жасын анықтауға сынама алынған.

Тарихи уақытта дәнді және көкөніс дақылдарын өсіру үшін пайдаланылған күндізгі жер бетінде, соның салдарынан беткі қабаттар қатты араластырылып, неолиттік және энеолиттік уақыттың тас артефактілері жиналды.

2018 жылғы дала маусымының негізгі міндеті ескерткіште абсолюттік күндер сериясын алу болып табылады, өйткені 2014 жылы табылған тас құрал-саймандарының "көмбесі" типологиялық белгілері бойынша қырғыш сериясымен, түрлі модификациялармен, бифасиалды-өңделген бұйымдармен, қырғыштармен, тісті-ойылған бұйымдармен және т.б. палеолитикалық жасына жатады. Ескерткіштің тілігі күрделі геоморфологиялық құрылым болып табылады. Кесіндіде оңтүстікке қарай көтерілістің құлауы анық көрінеді-қазба террасаның бетінде саналмаған жерлеу арнасының бір бөлігін ашты. Қазбаның барлық ауданы бойынша қызған, күйе түзілімдерімен жабылған қыртыстар бақыланады. Қабаттың беті қатты иіліп, террасаның ежелгі күндізгі бетін бекітеді.

2018 жылы түрлі горизонттардың шыңдалған қабаттарынан үлгілер іріктеліп алынды. Осы абсолюттік даталарды алу ескерткіштің геологиялық құрылысы, неогенді емес-төрттік шөгінділердің жасы, сондай-ақ ескерткіште ежелгі адамдардың қоныстанғаны туралы сұрақтарға жауап алуға мүмкіндік береді.

Дала маусымы барысында үлкен Жезді өзені ағысынан жоғары жаяу барлау жүргізілді. Мыс тәріздес шығыңқыларда, күндізгі беткейде жатқан, бірақ бос төселген шөгінділерсіз жеке олжалар табылды.

Тағы бір зерттеу нысаны көп қабатты голоценді Тоқтаул тұрағы болды. Тұрақ табанаралық ершіктің жоғарғы бөлігіндегі бұлаққа орайластырылып, голоцен бойы жұмыс істеді.

О.А. Артюхова 2001 жылы алғаш рет Тоқтауыл тұрағын ашты, оның басшылығымен 512 ш. м. ашылды, 70 мыңнан астам тас артефактілер және жануарлардың сүйек қалдықтары анықталды [5].

Тоқтауыл тұрағындағы жұмыстар ежелгі аңшылардың тұраққа қоныстану уақыты, тас индустриясының сипаты және аң аулау объектілері туралы құнды ақпарат алуға мүмкіндік берді. Ас үй қалдықтары арасында ірі және ұсақ қара мал сүйектерінің пайда болуы, тұрақтың шығыс бөлігіндегі жырту іздері, астық тозаңдары, мүмкін мәдени және арамшөпті дала өсімдіктерінің юолуы, Орталық Қазақстанда мал шаруашылығы және егіншілік түрінде өндіруші шаруашылықтың пайда болуы туралы мәселе қоюға мүмкіндік береді [6].

2018 жылы ескерткіштің стратиграфиясын анықтау үшін солтүстік-оңтүстік бағытында траншея салынды. Орташа тереңдігі 60-70 см болатын 34 ш. м., қазылды, сондай-ақ траншеяның солтүстік учаскесінде тереңдігі 1,4 м. шурф салынды. Бұл шурф тұрақтың солтүстік бөлігінде бұлаққа жақын манда ескерткіштің мәдени қабатының қуаты азайғанын көрсетті, керісінше, ескерткіштің оңтүстік бөлігінде борпылдақ шөгінділер көбейеді, бірақ сонымен бірге археологиялық материалдың шоғырлануы төмендейді. Траншея қазбасы ескерткіштің күрделі геоморфологиялық құрылысын көрсетті, бұл Тоқтауыл тұрағының жоспарлау сипатындағы негізгі фактор болды. Ескерткіштің жасын анықтау үшін күлдің үлгілері радиокөміртекті талдауға алынды.

Ескерткіште артефактілердің қабаттары бойынша бірнеше концентрациясын көруге болады. Неғұрлым ерте (мезолит) 50-70 см тереңдікте тіркеледі. Бұл уақыт үшін (пластинадағы бүйірлік қырғыш), кейінгі палеолиттік артефактілердің арналған пластинадағы өткірлегіш және қырғыштар болуы. Екінші кезең (неолит), 30-50 см тереңдікте, онда артефактілердің көп шоғырлануы байқалады. Зенбіректер арасында жаңқалар мен пластиналардағы қырғыштар, ретуші бар пластинкалар (жапсырмалар), кескіштер, бифасиалды бұйымдар және т.б. басым. Бұл қабатқа көбінесе ірі және орташа жаңқаптардан жергілікті жыныстардан – кремнийлі алевролиттер мен аргиллиттерден жасалған артефактілердің негізгі саны ұштастырылған. Төртінші кезең (0-10/15 см) этнографиялық уақыт пен қазіргі заманмен байланысты. Ол сондай-ақ сүйек қалдықтарына толы және жинақта қырғыштар, ретуші бар жаңқаптар және т.б. ұсынылған [6, 169 б.].

Тоқтауыл тұрағындағы жұмыстар ежелгі аңшылардың тұраққа қоныстану уақыты туралы (мезолит дәуірінен), тас индустриясының сипаты туралы, мал шаруашылығы түріндегі өндіріс шаруашылығының басталуы туралы және аң аулау объектілері туралы құнды ақпарат алуға мүмкіндік берді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Маргулан А.Х. Отчет о работах ЦКАЭ в 1947 году // Изв. АН КазССР. Сер. археол. – 1948. – Вып. 2. – С. 3-36.
2. Артюхова О.А., Мамиров Т.Б. Каменный век Улытау в исследованиях ЦКАЭ в 2001-2012 гг. // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. – Том. 2. – Алматы: НИЦ истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2017. – С. 27-32.
3. Артюхова О.А., Мамиров Т.Б. Улкен Жезды – первое палеолитическое местонахождение в Талдысайском микрорайоне // Актуальные проблемы археологии Евразии. Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию независимости Республики Казахстан и 25-летию Институту археологии им. А.Х. Маргулана. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. – С. 31-43.

4. Артюхова О.А., Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Комплекс памятников в урочище Талдысай. – Том. 1. – Алматы: Хикари, 2013. – 400 с.
5. О. А. Артюхова, Ж. К. Курманкулов, Г. Т. Бексеитов, Д. С. Байгунаков Талдысайский микрорайон эволюции каменных индустрий голоцена // Археологические исследования в Казахстане: тр. науч.-практ. конф. «Маргулановские чтения-14». – Шымкент; Алматы, 2002. – С. 13–19.
6. Артюхова О.А., Мамиров Т.Б. Стоянка Токтаул как уникальный памятник каменного века Центрального Казахстана // Евразия в Кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. – Вып. 5. – Иркутск: Иркутский государственный университет, 2016. – С. 165-172.